

לע"נ סבי היקר
 ר' יצחק ב"ר משה רפאל מן ז"ל
 שכל חייו רדף צדקה וצדק
 ת. נ. צ. ב. ה.

חיים ישראל וולפסון

שינוי קופה של צדקה

חלק גדול מפרק "השותפין" (דפים ח ע"ב - יא ע"א) עוסק בבירור הלכתי ורעיוני של דיני צדקה. סוגיות אלו באות בפרק כחלק מסוגיות העוסקות בחובות בני-העיר ובתקנות הנהוגות בהם, וכוללות מספר עקרונות חשובים ביותר בדיני צדקה. הסוגיה שבה נעסוק - האפשרות לשנות קופה של צדקה שנגבתה - חשובה ביותר, ומהדיון בה עולות מספר נקודות עקרוניות הקשורות לאופיה של נתינת הצדקה והגדרתה של הקופה שלתוכה היא נאספת.

הצגת הבעיה

הברייטא פותחת:

תנו רבנן, קופה של צדקה נגבית בשנים ומתחלקת בשלושה. נגבית בשנים - שאין עושין שררות על הציבור פחות משנים. ומתחלקת בשלושה - כדיני ממונות.

תמחוי נגבית בשלושה ומתחלקת בשלושה, שגבויה וחילוקה שווים.

תמחוי בכל יום, קופה מערב שבת לערב שבת.

תמחוי לעניי עולם, קופה לעניי העיר.

ורשאים בני-העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותה לכל מה שירצו.

לצורך בירור הסוגיה יש להבין מהי קופת הצדקה שעליה מדובר בברייטא.

הטור (יר"ד, סי' רנו, סע' א) כותב:

כל עיר שיש בה ישראל חייבין להעמיד מהן גבאי צדקה (אנשים) ידועים ונאמנים שיהיו מחזירין על העם מערב שבת לערב שבת, ולוקחין מכל אחד מהן מה שהוא ראוי ליתן ודבר הקצוב עליהן. והן מחלקין המעות מערב שבת לערב שבת, ונותנין לכל עני ועני מזונות המספיקין (לו) לשבעת הימים. והוא הנקרא "קופה של צדקה"...

וכן מעמידים גבאים שלוקחין בכל יום ויום מכל חצר וחצר פת ומיני מאכל ופירות או מעות ממי שמתנדב לפי השעה, ומחלקין את הגבוי לערב, ונותנין ממנו לכל עני פרנסת יומו. וזהו הנקרא "תמחוי".

הברייטא מחדשת לנו שאת הקופה והתמחוי ניתן לשנות וללהחליפן זו בזו ואף

יותר מזה: "ולשנותה לכל מה שירצו". השאלה שבה נעסוק היא: כיצד רשאי בני-העיר לשנות מעות שנגבו כבר לצרכם של עניים והגיעו לידי הגבאים? והרי לכאורה כבר זכו העניים בצדקה, ויש כאן ממש גזל עניים?!
הראשונים ענו על כך מספר תשובות, בכיוונים שונים:

א. צמצום אפשרויות השינוי.

ב. צמצום הגדרת השינוי.

ג. הגדרת חובת הנתינה.

ד. הגדרת הנתינה.

שיטת הר"י מגאש - צמצום אפשרות השינוי

הר"י מגאש הוא הראשון שמחדש בסוגייתנו פחות משאר הראשונים, ובשיטתו הוא מצמצם מאוד את אפשרויות השינוי של הצדקה שנאספה. לשיטתו, השינוי היחיד שאפשרי הוא:

דווקא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה, שהכל צורך עניים, אבל אם רצו לשנותם לדברים אחרים שאינם מצרכי עניים - אסור, דגל עניים הוא.

מפשט דברי הר"י מגאש משמע שהשינוי היחיד שמותר לעשות הוא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה. אלא שדחוק לומר כך, מפני שהברייתא מוסיפה בעצמה ואומרת: "ולשנותה לכל מה שירצו". ואכן, הראשונים שהביאו את שיטת הר"י מגאש, הבינו בדבריו שאף לשאר צרכי העניים מותר לשנות, "כגון מדור וכסות ופרנסת-לינה" (רמב"ן). אבל - כפי שמדגיש הר"י מגאש - לשאר צרכים, שאינם צרכי עניים, אף אם הם צרכי מצווה אחרת, אסור לשנות, משום שזהו גזל עניים. הר"י מגאש מבין, אם כן, שברגע שנמסרה הצדקה לגבאים זכו הגבאים לעניים בצורה מוחלטת, וכל שינוי של צדקה שזו למטרה אחרת נחשב גזל העניים.

הר"י מגאש תומך את דבריו במספר ראיות:

א. המשנה בשקלים (פ"ד מ"ה) אומרת: "מותר עניים לעניים, מותר עני לאותו עני, מותר שבויים לשבויים, מותר שבוי לאותו שבוי". הר"י מגאש מבין מכאן שמעות שנגבו לצורך עניים ישארו לעניים בלבד.

ב. הגמרא לקמן (ח סו"א) מביאה סיפור על אביי:

מריש הווה עביד מר תרי כסי: חד לעני דעלמא וחד לעני דמתא (-מתחילה הייתי עושה שני כסים: אחד לעני עולם ואחד לעני העיר). כיוון דשמעה להא דאמר ליה שמואל לרב תחליפא בר-אבדימי: "עביד חד כיסא ואתני עלה" - איהו נמי עבד חד כיס ואתני עלה (-כיוון ששנע מה שאמר שמואל לרב תחליפא בר-אבדימי, שיעשה כיס אחד ויתנה עליו - עשה גם הוא כיס אחד והתנה עליו).

משמע מכאן שגם אביי, שהיה ראש מתא, היה צריך להתנות בכדי שיוכל לשנות תמחוי לקופה וקופה לתמחוי, וכל שכן שלשנות לשאר דברים אי אפשר ללא תנאי.

אך הראשונים מקשים על הר"י מגאש מספר קושיות קשות ביותר¹:

א. פשט לשון הגמרא מראה אחרת. הגמרא אומרת חד-משמעית: "ולשנותן לכל מה שירצו", "דאי לאשמועינן דלצורך עניים דווקא יכולין לשנותה, כיוון דאשמועינן כבר דיכולין לשנות תמחוי, שהוא לעניי עולם, ליתנו לעניי העיר, וקופה, שהיא לעניי העיר, ליתנו לעניי עולם, ואין בו משום גזל שנותן מה שנגבה לעני זה לעני אחר - כל-שכן מה שנגבה לאותן עניים שיכולין לשנותן ממעשה למעשה"².

ב. הגמרא לקמן (ה סו"א) מביאה:

אמר אביי: מריש לא הווה יתיב מר אציפי דבי כנישתא (-מתחילה לא הייתי יושב על מחצלות בית-הכנסת). כיוון דשמעה להא דתניא: "ולשנותה לכל מה שירצו" - הווה יתיב.

כלומר: למדנו מהברייתא שניתן לשנות גם לדברים אחרים, שאינם צורך עניים. ג. ראיית הר"י מגאש מאביי, שהתנה על כיס אחד לשתי הקופות, נדחית על ידי הרמב"ן, שדווקא הקשה מכאן על הר"י מגאש: אם כל השינוי הוא מקופה לתמחוי ומתמחוי לקופה - מדוע על אביי להתנות, והלא הברייתא כותבת במפורש ששינוי זה מותר אף ללא התניה מפורשת! אלא צ"ל, שהשינוי הוא לצורך אחר ולא לצרכי עניים. כמו כן ניתן לומר, שבגלל שכאן לא מדובר על שינוי בדיעבד אלא על הפיכת שתי הקופות לקופה אחת מתחילתן, זה כבר לא כלול בחידושה של המשנה, ולכן צריך התניה מפורשת לפני המעשה.

בגלל סיבות אלו העדיפו הראשונים ללכת בכיוון אחר בסוגיה, שאמנם קשה יותר מסברא, אך מסתדר יותר עם פשט הסוגיה.

שיטת הרמב"ן - צמצום המושג "שינוי".

הרמב"ן מפרש את הברייתא שאכן ניתן לשנות את הקופה לכל מה שירצו, אך מעלה קושי נוסף מהגמרא בערכין (ו ע"א): "תנו רבנן, 'סלע זו לצדקה' - עד שלא באתה ליד גבאי מותר לשנותה, משבאה ליד גבאי אסור לשנותה". מובן מכאן שלגבאי עצמו אסור לשנות את הצדקה; ואם כן, מדוע אצלנו מותר לשנות את הצדקה? לכן מסביר הרמב"ן, שהשינוי שעליו מדובר הוא שינוי זמני של הצדקה, כלומר: הלוואה. הפרנסים רשאים ללוות את המותר מהקופה ולשנותו,

1. אנו מביאים רק חלק מהקושיות. משא ומתן ארוך בדבריו ראה ברשב"א.

2. לשון הרא"ש.

ומשלימין לאחר זמן לעניים, ו"לשנותן לכל מה שירצו" - הכי משמע: "לשנות כרצונם ולשלם".

מודגש ברמב"ן, שהשינוי הוא ממש מלווה: מה שלקחו יצטרכו אחר-כך להחזיר לקופת העניים. הר"ן מדגיש דבר זה בדברי הרמב"ן: "אי נמי, אפשר דמאי 'לשנותן'? - ללוותה, ומיהו חייבין לשלם". כלומר: אין אנו עוסקים כאן בשינוי מוחלט, אלא בהלוואה, שאותו חייבים להחזיר אחר-כך, ככל מלווה³.
אך למרות שמהגמרא בערכין משמע כך, לא הסתפקו שאר הראשונים בזה, והלכו בכיוון אחר, שעל פיו ניתן לשנות לגמרי את קופת הצדקה.

שיטות הראשונים המתירות לשנות את הצדקה

המקור לשיטות הראשונים שאומרות שניתן לשנות גם לדבר הרשות, נמצא בדברי ר"ת (תורה ולשנותה, ובערכין ו' א"ע"ב, ד"ה משבאת ו-עד), שאומר כך:

נראה לר"ת, דיכולים לשנותו אף לדבר הרשות... הכא שבני העיר משנים אותה - שאני, לפיכך מותר לשנותה אפילו לדבר הרשות, ואפילו באה לידי הגבאי.

מודגש בדבריו, שהטעם הוא שבני-העיר משנים את הקופה. אך עדיין צריך בירור מדוע בני-העיר רשאים לשנות את הצדקה, ומהו הכוח שניתן להם להפקיע מהעניים?

נראה שישנם שני כיווני-תשובה בראשונים⁴:

שיטת רבינו יונה והר"ן

בר"ו ובר"ן משמע שהשאלה היא כיצד מוגדרת הצדקה שנגבתה וכבר זכו בה העניים. משיטתם עולה התבוננות מעניינת על הקופה ועל חובת בני-העיר כלפי העניים.

הר"ן כותב:

יש לומר, דטעמא דמילתא, משום דאינו אלא כהלוואה גבייהו, שהרי אם יצטרכו עניים - עלויהו דידהו רמו, וליכא למיחש נמי שמא ירדו מנכסיהם, דלעולם אין ציבור עני, ומשום הכי רשאיין לשנותה לכל מה שירצו.

3. הרשב"א והר"ן מדגישים שהסוגיה בערכין מוכיחה פירוש מילולי זה - "לשנותה" = "ללוותה" - מכך שהגמרא מקשה שם מיד מר' ינאי שלווה את המעות מהצדקה ופרע אחר-כך. מוכח, אם כן, שהגמרא הבינה שלשנות - פירושו: ללוות.

4. הסברי הראשונים לדבר נראים דומים מאד, אך מדקדוק בדבריהם עולות, לכאורה, שתי הבנות שונות במעט זו מזו.

אמנם הר"ן משתמש בלשון "הלוואה", אך מדגיש שאין זו הלוואה גמורה, אלא כעין הלוואה. ראייה לכך: בתירוץ השני מביא הר"ן את שיטת הרמב"ן, שמדברת על הלוואה ממש, ומכך מוכח שלא התייחס כאן הר"ן לשינוי כאל מלווה ממש, אלא כעין מלווה.

ההסבר לדבריו הוא "שהרי אם יצטרכו העניים - עלויהו דידהו רמ", כלומר: אם יצטרכו העניים - הרי שצורכם מוטל על הציבור, והציבור בוודאי ימלא את חובו כלפיהם, מפני ש"אין ציבור עני". לכן את מה שלא צריכים העניים כעת, ניתן לשנות.

דברים אלו מפורשים יותר בדברי ר"ן (ר"ה עלה בידנו):

במה דברים אמורים, כגון שגבו ציבור לפרנס את העניים ולחלק להם די סיפוקם לחודש או לב' חודשים, ונמצא הגבוי יותר על הצריך להם. הואיל והם לא גבו כי אם על דעת להשלים להם חוקם ודי סיפוקם, רשאי לשנות המותר לכל מה שירצו... ואם גבו בני-העיר לקופה של צדקה כדי ליתן דבר קצוב כל שבוע, רשאי לשנותה לצרכיהם⁵, וכשיצטרכו העניים - יחזרו ויגבו להם כמשפטם.

כלומר: העניים זוכים רק כפי צרכם, רק כפי מה שמגיע להם בעת שבה נכנס הכסף לקופה, והשאר נשאר, כביכול, בידי הפרנסים, לעשות בו מה שירצו. הפרנסים לא נחשבים אפילו כלוקחים מהעניים את הכסף, בניגוד לשיטת הרמב"ן, שלפיה מדובר במלווה ממש, והקופה חייבת את הסכום ששונה לעניים. לשיטת ר"ן והר"ן זהו אינו מלווה, אלא בשעה שיצטרכו העניים שוב כסף על בני-העיר יהיה מוטל לערוך מגבית חדשה ולמלא את חסרונם. כיצד מתאפשר דבר זה?

כפי שהדברים מפורשים בר"ן, משמע שהדבר מתאפשר מהסיבה ש"הואיל והם לא גבו כי אם על דעת להשלים להם חוקם ודי סיפוקם". גביית הצדקה לא באה בחשבון מדויק, אלא נערכת בצורה כוללת, מתוך מגמה למלא את צרכי העניים. בשאר הכסף נתונה ההחלטה לרשות האחראית על הקופה. במקרה זה הפרנסים או בני-העיר הם אלו שיחליטו מה לעשות בכסף הנתון.

הר"ן, בדבריו, לא מזכיר נימוק זה, ולכאורה אפשר ללכת כאן בכיוון נוסף להסברת הבעיה.

הגמרא בהמשך מביאה דין של כפיה על הצדקה: "כי הא דרבא אכפיה לרב נתן בר-אמי ושקיל מיניה ארבע-מאה זוזי לצדקה". מדין זה מדגימה הגמרא את האפשרות למשכן על הצדקה. הראשונים כולם דנים כיצד הכפיה בצדקה אפשרית בכלל, שהרי אין ב"ד של מטה מזהרין על כפיה על מצוות עשה שמתן שכון בצידן,

5. בשיטה מקובצת הגירסה: "רשאי לשנות המותר לכל צרכיהן".

וצדקה היא, לכאורה, מצווה כזאת, שנאמר: "פתח תפתח את ירך לך", וכתוב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך"⁶!

אחד ההסברים שהובא באחרונים לדין זה הוא שמצוות הצדקה נידונה כחוב ממוני, ומכאן אפשרות הכפיה עליה. כלומר: חוץ מהמצווה עצמה, קיים חוב ממוני של צדקה על האדם. הגדרה זו מקורה בנושאי הכלים של הרמב"ם. הכסף-משנה (הל' נחלות פ"א, ה"א) כותב: "כי ממונו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה"⁷, והרדב"ז, בדיונו בשאלת הכפיה (הל' מתנות עניים פ"ז, ה"י) כותב: "שאני מצוות-עשה של צדקה, שיש בה תקנה לעניים, והרי היא כחוב עליו, וכופין אותו לפרוע חובו, ויורדין לנכסיו כדין מי שמסרב לפרוע החוב אשר עליו".

בלשונו של הרדב"ז מודגש, ששונה מצוות הצדקה מפאת התקנה שיש בה לעניים, ולכן היא כחוב על האדם. יתכן לומר שאותו הדבר נוגע גם לכלל הציבור, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בסוגיה שלנו. על כלל הציבור מוטל החוב לפרנס את העניים, מתוך מה שגובים כמיסים, כתקנות עירוניות. ישנו שעבוד על הסכום שנצרך לפרנסת העניים, ועל סכום זה חל שעבוד עם גביית הכסף על-ידי הפרנסים. אך שאר הכסף נשאר בידי הפרנסים ככסף של הקופה הציבורית, וביד בני-העיר להחליט מה יעשה בו.

כך, אולי, יש להסביר גם את דברי רבינו יונה: הסכום שנגבה - נגבה על-מנת להשלים את החיסרון, מפני שחיסרון זה מוטל על הציבור; ואילו שאר הכסף נשאר בקופה הציבורית, ונתון להחלטת הציבור מה לעשות בו.⁸

רבינו יונה מתרץ את קושיית הר"י מגאש מהמשנה בשקלים, בכך שיש לחלק בין מצב שבו יש ברירה מהיכן לקחת את הכסף, למצב שבו זקיקים לצרכי העניים. כלומר: לא בכל מצב מגבית שנגבתה לצורך עניים ניתן לשנותה, וכ"ש יש לאל ידם להשלים חוקם וצרכיהם ממקום אחר - אין להם לשנות". השינוי מהקופה יעשה רק בתור מוצא אחרון, ולא לכתחילה. ביאור זה מטיל סייג חיצוני על האפשרות לשינוי, כדי שלא תיעשה קופתם של עניים הפקר.

6. תוס'. הדיון בסוגיה זו ארוך, ולא ניכנס אליו, אך ננסה להסביר את הבעיה אצלנו ע"י אחד ההסברים שהובאו שם בסוגיה.

7. עיין בר"ש רוזובסקי, "בביאור מחלוקת הראשונים אם יורדין לנכסים בצדקה", שגן בדבריו, אך מעיקר דבריו משמע שדין זה הוא ממש גוף דין צדקה; מצוות צדקה יוצרת חוב ממוני על האדם שלא קיים בשאר המצוות. אנו רוצים ללכת בכיוון שונה.

8. נ"ל שאולי בדרך זו יש לפרש את תירוץ תוס', שהאפשרות לכפות נובעת מכך שקיבלו עליהם בני-העיר שהגבאים יהיו רשאים לכופם. יתכן שאף כוונת התוס' היא שהגדרת החובה לדאוג לעניים כתקנה עירונית, כפי שקיבלו עליהם בני-העיר, ע"י גביה ממוסדת של מיסים, מגדירה את הצדקה כחוב ממש, ולכן ניתן לכפות עליו. ההסבר הזה קיצוני יותר ממה שרצינו לומר לעיל, והוא מתמקד בהגדרת החוב כחלק מה"חוקים העירוניים".

אולם רבינו יונה מביא חילוק נוסף, שאותו הוא פוסק להלכה ב"עלה בידינו": יש לחלק בין מגבית מיוחדת לעניים לאלתר, שאז "ודאי אין רשאין לגזול את העניים ולשנות מקצת הצדקה וכו'", למגבית שנעשית כמגבית מסודרת לצורך קופה שאמורה לספק לעניים את צרכיהם לחודש או חודשיים. במקרה של מגבית שאמורה להינתן לאלתר לעניים לא ניתן לשנות, מפני שמלכתחילה נגבתה המגבית כולה לשם צדקה ולא לשם דבר אחר; אך במגבית הרגילה, שאותה גובים מראש כמגבית שניתנת לשינוי, רק מה שנצרך לעניים מיידית הולך אליהם והשאר לא, משום שהכסף נגבה כחלק ממגבית ציבורית כוללת.⁹

לסיכום - לשיטת רבינו יונה והר"ן, ניתן לשנות לגמרי את הסכום שנותר בקופה לאחר מילוי צרכם של העניים. דין זה ניתן לייחס לעובדה שהכסף נגבה בראש ובראשונה למילוי הצורך המיידי של העניים, והשאר שייך לקופה הציבורית, וכפי שהראנו, יתכן שהדבר תלוי בזה שמילוי צרכם של העניים הוא כחוב על הציבור, ולכן זוכים העניים בסכום שנדרש להם באופן מיידי. רבינו יונה מוסיף מגבלה שאומרת, ששינוי הקופה ייעשה רק במידה שאין מקור אחר למימון צרכי הציבור, אך לא מביא את ההגבלה הזו ב"עלה בידינו". מגבלה שניה שמוסיף רבינו יונה היא, שבמידה שזו מגבית מיוחדת לעניים, בגלל צורך מסויים, לא ניתן לשנותה.

שיטת הרמב"ם והרא"ש

אפשרות נוספת להבנת דברי ר"ת הנ"ל מובאת ברא"ש, והיא מקדמת אותנו צעד נוסף בהבנת צורת נתינת הצדקה לקופה. הרא"ש (סי' כט) מנסח זאת כך:

לפי שהמתנדב להביא ליד ציבור - על דעת ציבור הוא מתנדב.

ומדגיש הרא"ש:

אבל בני-העיר שעשו קופה - בסתם לדעתם עשאוה ולשנותן לכל מה שירצו, ולכשיצטרכו מעות לעניי-עירים יגבו פעם אחרת.

לשון הרמב"ם (פ"ז, ה"ז) היא:

רשאין בני-העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותן לכל מה שירצו מצרכי הציבור, ואף-על-פי שלא התנו כן בשנה שבגו.

ועל כך כתב הרדב"ז: "וטעמא משום דלב ב"ד מתנה עליהם".

9. א. ברא"ש מופיע אותו התירוץ, אלא שהרא"ש מוסיף ומחדד את ההגדרה בכך שאומר שמגבית לאלתר - פירושה: בגלל צורך מיוחד, כגון: פדיון שבויים, התרבות פתאומית של העניים וכד', שבמקרה כזה כל הגביה מיועדת לעניין זה.
ב. ברבינו יונה מובא פירוש נוסף, ולפיו המשנה בשקלים מדברת על מקרה שבו השינוי נעשה על-ידי גבאי הצדקה, שהוא לא יכול לשנות. על פירוש זה נעמוד בהמשך.

משמעות הדברים היא, שהכסף שנגבה - נגבה על דעת שיתנוהו לפרנסים, ולמעשה עדיין לא זכו בו העניים. הכסף שנגבה ע"י הפרנסים נגבה כחלק בלתי-נפרד ממגביות אחרות שעושים הפרנסים בעיר, ובעצם מתנקז מלכתחילה לקופה מרכזית אחת של העיר. קופה זו נמצאת תחת שליטת הפרנסים, וההחלטה מה לעשות בה נתונה לדעתם שלהם בלבד. זו המשמעות של דברי הרא"ש, שהקופה "בסתם לדעתם עשאוה", וכן כוונת הרדב"ז בהסבר הרמב"ם: "דלב בי"ד מתנה עליהם". מתחילת הגביה אין בה יחוד לצדקה דווקא, אלא הכל לפי ראות עיני הפרנסים ולפי החלטתם. לפי זה, נתינת הצדקה איננה נתינת צדקה בלבד, אלא זהו מס עירוני, שחלק משימושיו עשוי להיות צדקה.

דבר זה רמוז אף ברשב"א, באחד מנסיונות ההסבר שמביא:

ואפשר דכל מה שהגבאין גובין - על דעת הפרנסים הן גובין, ומי שנותן על דעתן הוא נותן, והרי זה כאילו התנו בשעה שהן גובין.

לסיכום - למדנו מדברי הרמב"ם והרא"ש הגדרה מחודשת לנתינת הצדקה, שלא ניתנת ישירות לעניים, אלא מתנקזת בתחילה לידי הפרנסים כמס ממיסי-הציבור. דבר זה מבהיר שהשינוי אינו שינוי, אלא למעשה החלטת הפרנסים מה לעשות בכסף שנמצא בידיהם, ככספי הקופה הציבורית.

שינוי צדקה על-ידי הגבאי ושינוי נדבת היחיד¹⁰

בדיון בסוגיה העלו הראשונים מספר נקודות הקשורות לסמכותו של הגבאי לשנות, ונקודות המחלקות בין נדבת היחיד לנדבת הציבור. חלק מהן יחדד את הבנת הסוגיה שלנו, ונביא אותן בקצרה.

רבינו יונה מביא תשובה נוספת לשאלת הר"י מגאש מהמשנה בשקלים שעל-פיה המשנה עוסקת בגבאי שרוצה לשנות, ואילו הברייתא אצלנו עוסקת בפרנסים שמשנים. הוא כותב בדבריו ש"גבאי צדקה שאינם פרנסים ולא נטלו רשות מן הציבור לשנות - אין להם לשנות". נקודה זו עולה גם מדברי התוס', שמחלק בין גבאי למקרה שלנו, ואומר שיש לחלק בין שינוי שנעשה ע"י בני-העיר לשינוי שנעשה ע"י גבאי יחיד.

הרא"ש אף הוא דין באריכות בנקודה זו, ותמצית דבריו היא שלגבאי אסור לשנות לדבר הרשות, אך לדבר מצווה מותר לו לשנות. היסוד לחילוק זה נראה שנעוץ בעובדה שלגבאי אין סמכות לשנות, כלומר: הקופה ניתנת ביד הפרנסים והם

10. בנושא זה רבים הפרטים. אנו ננסה לרכז אותם בתמציתיות תוך הדגשת הפרטים שבהם נגעו הראשונים בהקשר ישיר לסוגייתנו.

הרשות שאחראית על כל צרכי העיר. לכן להם יש סמכות להחליט על חלוקת הכסף בין צרכי העיר השונים. הגבאי הוא האחראי על חלק אחד, "משרד" אחד בתוך כל ה"עוגה הכלכלית" של הקופה, וסמכותו מצומצמת להחלטות ומעשים בתחום המצומצם שלו.

נדבת היחיד

נקודה זו, שגם היא הועלתה בראשונים, שנויה במחלוקת. לכאורה כל מה שאמרנו עד כה בסוגיה נוגע לגביית הקופה כפי שהיתה נגבית כחובה המוטלת על הציבור בידי הגבאים מידי זמן קצוב, כשהגביה מוגדרת בצורה המזכירה גביה של מיסים¹¹. צדקה זו ניתנה, כאמור, לידי הפרנסים, ובסמכותם היה לשנות את הכסף.

אולם בנוגע ליחיד שהתנדב צדקה על דעת עצמו יש לשאול: האם גם כאן נמסר הדבר לפרנסים, או שמא במקרה זה הדבר נמסק ישירות לעניים? רבינו יונה והרשב"א כותבים שאכן את נדבת היחיד אי-אפשר לשנות, "שלא על דעתם התנדב, אלא לעניים" (רשב"א). כלומר: יחיד שנותן צדקה מנדבת עצמו, התנדב אותה על דעת לזכות את העניים, ואפילו אם מסר את הצדקה לפרנסים, הרי הוא מתכוון לזכות על-ידם לעניים.

אך בר"ן מובאת הגדרה מחודשת, שלפיה גם יחיד שמנדב צדקה, אם מוסרה לעניים דרך הפרנסים, מסתמא על דעתם התנדב, והם רשאים לשנותה¹². הדרך היחידה שבה יזכו העניים ישירות היא אם ימנה גזברים אישיים משלו, ולהם ימסור את הכסף. גזברים אלו יזכו לעניים, והציבור לא יוכל לשנות מפני שאין אלו הגזברים שלו.

לסיכום - ראינו שתי נקודות נוספות:

א. מחלוקת הר"ן מול רבינו יונה והרשב"א עד כמה הרחקנו לכת במתן הסמכות לפרנסים לשנות, ואם כללנו בתוכה גם את נדבת היחיד. לשיטת הר"ן - כל מה שניתן לפרנסים ניתן על דעתם, ואילו לדעת רבינו יונה והרשב"א - מה שניתן

11. סיוע לדבר זה אנו מוצאים בדברי הברייתא, שקופה נגבית בשנים משום שאין עושין שררות על הציבור בפחות משנים, ואילו תמחוי נגבה בשלושה. הנמוק"י מנמק זאת בכך שבגלל שצריך לקצוב על כל אחד את הסכום שעליו לתת, הרי שהגביה היא כמו דין, ולכן צריך שלושה; לעומת זאת, בקופה היתה הקצבה קבועה. מכאן שהצדקה היתה כמין מס על הציבור.

12. יתכן שאף הוא רשאי לשנותה מדעתם, כיוון שהכל נמסר להחלטת הפרנסים. הר"ן מוכיח את דבריו מהתוספתא במגילה (פ"ב, ה"י): "הפוסק צדקה - עד שלא זכו בה פרנסים רשאי לשנותה לדבר אחר; משזכו הפרנסים אינו רשאי לשנותה לדבר אחר, אלא מדעתן". כלומר: מדעתם של הפרנסים מותר גם לו לשנות.

כנדבה אישית לא נמסר כחלק מהמגבית שעוברת לסמכות הקופה הציבורית.
ב. החילוק בין גזבר לפרנסים. ביד הגזבר/גבאי נתונה סמכות פחותה מאשר ביד הפרנסים, וממילא הוא לא יכול לשנות.

סיכום ופסק-ההלכה

במאמר דנו בשאלה: כיצד ניתן לשנות את הצדקה שניתנת לקופה העיר? הבאנו על כך מספר גישות, המובאות בדברי הראשונים:

- א. שיטת הר"י מגאש** - צמצום אפשרות השינוי. לדעתו השינוי האפשרי הוא שינוי לצרכם של עניים בלבד, כיוון שהעניים כבר זכו בכסף.
- ב. שיטת הרמב"ן** - צמצום מושג השינוי. הרמב"ן סובר שניתן לשנות לכל דבר, אך זהו מלווה בלבד, ועל הציבור לפרוע חוב זה לעניים. החילוק בין יחיד לציבור הוא שבציבור לא קיים החשש של פשיעה, ואפשר להיות בטוחים שהציבור יפרע את חובו.
- ג. שיטת רוב הראשונים** - מדובר על שינוי גמור לדבר הרשות. שיטה זו ניתנת להבנה בשתי צורות:

דבינו יונה והר"ן מבינים שהעניים זכו במגיע להם, והשאר נשאר אצל הפרנסים. גביית הצדקה נערכת מתוך מגמה להשלים את חסרון העניים, ושאר הכסף הולך לקופת הציבור, הנשלטת בידי הפרנסים.

ר"ת, הרמב"ם והרא"ש מבינים שהנתינה היא נתינה לידי הפרנסים, ומתחילת הגביה היא ניתנת לכתחילה לפרנסים ועל דעתם, כחלק ממיסי העיר. לפי זה יש ביד הפרנסים הסמכות לשנות את הכסף למה שירצו מצרכי הציבור, והדבר לכאורה לא נחשב שינוי.

אם נציג את הגישות באופן הדרגתי, הרי שלפי הר"י מגאש יש כאן זכיה מוחלטת של העניים; לרמב"ן - זכיה של העניים ואפשרות ללוות; לר"ן ולרבינו יונה - זכיה של העניים במה שממלא את חסרונם העכשווי, והשאר בידי הפרנסים; ולר"ת ולרמב"ם - יש נתינה לפרנסים בלבד¹³.

גם לשיטה שניתן לשנות לדבר הרשות קיימים עדיין סייגים:
א. רק הפרנסים רשאים לשנות, ולא גבאי, שסמכותו פחותה.

13. נפקא מינה אפשרית בין שיטת הר"ן ור"ו לשיטת ר"ת היא במקרה שהפרנסים ירצו לשנות בלא לתת לעניים. לר"ת ולרמב"ם יתכן שהדבר יהיה אפשרי, אך לא משמע כן בש"ד, שכתב שחלק מהאפשרות לשינוי נובעת מכך ש"אם יחסר להם יגבו פעם אחרת", ומשמע שכוונתו שצריך צרכם של העניים יהיה תמיד מלא, וצ"ע. יתכן לומר שלפי ר"ו, חלק מהגדרת הנתינה היא למלא את צרכי העניים, ואילו לר"ת ולרמב"ם אין זה חלק מהגדרת הנתינה, אלא תקנה צדדית חיצונית.

ב. לא ניתן לשנות במידה שניתנה הנדבה לצורך העניים בלבד, ולא כחלק מהגביה הסדירה -

1. כגון שזו מגבית מיוחדת, כמגבית חרום לצורך מסויים לעניים.
 2. אם זו נדבת יחיד, שלגביה סוברים רבינו יונה והרשב"א שהיא ניתנת ישירות לעניים ולא על דעת הפרנסים. אמנם לדעת הר"ן כל מה שניתן לפרנסים, אפילו מידי יחיד - לדעתם ניתן.
- השו"ע (נ"ד סי' רנו, סע' ד) פסק כשיטת הרא"ש ור"ת, ועליו השיג הרמ"א:

רשאים בני-העיר לעשות קופה תמחוי ותמחוי קופה, ולשנותם לכל מה שירצו מצרכי ציבור, ואע"פ שלא התנו כן בשעה שגבנו...
הג"ה: והוא הדין לגבאי הממונה מבני-העיר, והוא הדין ביחיד שהתנדב צדקה ונתנה לגבאי.

ניתן לראות שהרמ"א פסק כר"ן, שגם נדבת היחיד ניתנת לשנות. אך הרמ"א מוסיף כאן דין שלא שמענו עד עתה: גם לגבאי מותר לשנות לדבר הרשות, ואפילו בנדבת היחיד. דין זה הוא חידוש עצום, ונושאי הכלים בשו"ע התקשו בו¹⁴. בביאור הגר"א (בליקוט) מובא מקור אפשרי לדין זה מירושלמי במגילה (פ"ג, ה"א), שם מתלבטת הגמרא לגבי גבאי ששינה צדקה, אם צריך הוא להפריש תחתיה צדקה או לא. הגר"א רוצה לומר, שמסקנת הסוגיה שם היא שלא צריך להפריש תחתיה, ומכאן שמוותר לו לשנות. אלא שעדיין צ"ע מדוע שיתאפשר שינוי זה לגבאי¹⁵.

14. עיין שו"ך סק"ח, שכתב שמדובר כאן בגבאי דומיא דחבר-עיר, ולכן מותר לא לשנות. אך נראה שאין זה פשט-הרמ"א. אך העיר לי מ"ר הרב ישעיהו דורון, שלכאורה דברי הרמ"א מוכרחים כשו"ך, כיוון שהרמ"א מתייחס לדברי השו"ע לעיל, שדיבר דווקא על בני העיר, ודווקא על כך שישנו לצרכי בני העיר, ולא יתכן שישנה הגבאי לכל דבר שירצה.

15. כמו כן, מפשט הסוגיה שם נראה לכאורה הפוך, מפני שהירושלמי שם מסיק שצריך להפריש תחתיה.